

VIII

Неважаючи на прохання станового, Лемішка ні разу не пішов до його в гості в його житло і не пускав навіть своєї жінки. Він думав, що все те сватання перетреться, перемнеться та й так минеться. Однак же син не кидав своєї думки. В цілому місті він не знаходив кращої молодої для себе.

— Тату! — говорив не раз Яким, — я в вас єдиник. Не робіть мене безщасним! Благословіть мені старостів слати. Я служу, гроші заробляю. Коли хочете, я в вас не візьму ні шага на прожиток. На свої гроші і зодягну, і прохарчую себе й жінку. Не треба мені нічого вашого!

— А кому ж достанеться все моє добро, коли тобі не треба? В мене ж дітьми не поле засіяно. Шли, про мене, старостів! Нехай тобі бог благословить! Даруй, боже, тобі щастя. Коли б же моя стара голова помилилась у тім, що я тобі говорив про Зося! Ми помремо, тоді буде твоя хата, твоя й господа. А тимчасом я тобі приставлю до хати ще одну кімнату. Там будете жити вдвох з молодою жінкою.

Швидко та хапком майстри будували нову кімнату. Яким пішов з старостами на заручини до станового. Побили молоді поклони. Сторонніх гостей, панів, панянок, окрім своєї сім'ї, нікого не було. Молоді помінялись перснями. Лице молодого аж палало, а Зося була спокійна, тиха, неначе вона затаїла якусь думу в душі. Тільки становий радів за всіх! Веселий, жвавий, він точив якісь теревені, частував старого Лемішку, старостів і все обнімався та цілувався зо всіма, навіть з старою Лемішихою. Тільки Люцина та Рузя сиділи цілий вечір смутні та невеселі. Менша сестра побилала поклони, а вони, старші, zostались у дівках, і на який кінець? і для яких женихів zostались їх білі руки? Веселість сплила з гордих брів в Люцини, а Рузя навіть трошки заплакала.

— Коли ж, батьки, назначите весілля? — спитав один староста з урядників.

— Про мене, хоч і в першу неділю, — одказав весело становий.

— Але ж, пане свату, наша кімната ще не добудована, — обізвався Лемішка. — Голубенят ми вивели, а гніздечка та кубелечка не звили, — додав Лемішка іронічно.

— Е! чи то їм тепер в думці ваша кімната! — промовив становий. — Ми вже, старі, позабували, як женились. Чи правду я кажу, пані свахо? — обернувся він до Лемішихи.

— Через місяць гніздечко молодим, надісь, буде звите, а ви, свату, тимчасом наготуйте скриню й перину нашій княгині, — сказав Лемішка.

— Годі вже тобі, старий, допевняти! — сказала Лемішиха. — Нам треба доброї дочки, а синові вірної дружини. А про скриню байдуже! Я про це таки зусім не дбаю.

— Так, моя свашко, так! Свята правда! — сказав становий, осміхаючись. — Недурно співають у пісні, що «воли та корови — все те поздыхає, а біле личко, чорні брови — повік не злиняє!» Ой, пане свату! Давно те діялось, як ми бралися та вінчалися!

Пізенько вже хазяїн випровадив гостей і молодого далеко за двір, цілуєчись та обнімаючись.

— Поздоровляю тебе, Зося! — промовив становий, вернувшись з дочками до хати. — От ти тепер вже пані Лемішківська! Коли правду сказати, то прізвище не дуже лепське, але що ж маємо робити, коли краще не трапляється в цій глушині! Сядьмо ж тепер, мої дочки милі, та порадимось про весілля. Люцино! ти моя старша дитина, ти в нас хазяйка та й порадиця. Що нам діяти з весіллям? Як нам обійтись з Лемішками і їх міщанським родом? Чи кликати їх на весілля, чи ні? Та-же ж у старого Лемішки є брат, а в того брата є жінка й діти. Є в їх ще й більше родини. Все то люд простий, міщанський: жінки позавірчувані хустками чи намітками, чоловіки в чекменях чи в жупанах. А нам треба ж кликати на весілля сусідніх знайомих дідичів і багатих і просвічених поляків. Аж мене страх бере, як тільки подумаю, що скажуть наші знайомі пани, лицем до лица стрівши таку громаду в моєму домі!

— І бог з ним, з тим родом Лемішок! — одказала Люцина. — Нам не доведеться з ними жити і брататись. Коли вже таке діло скоїлось, то попросимо тільки Лемішку з жінкою та й годі. Засадимо їх десь у куточку, щоб не дуже було видко. За молодого не сором. Він панич хоч куди.

Зося чула, як говорили про батьків її жениха, і байдужність виявлялася на її лиці, неначе мова мовилась про якихсь наймитів або наймичок.

— То й добре радиш, Люцинко, — одказав батько, — а все-таки наші пани й панни, певно, крутитимуть носами... Було б найлучче, якби пішла поголоска, що буцімто Яким викрав Зосю з мого дому і повинчався десь на селі... Потім вони приїхали б до мене... я б ніби простив за цей вчинок молодим і поблагословив їх. От і обійшлося б і без весілля. А тепер вже трохи пізно. Треба справляти весілля і поневолі знеславити себе й свою сім'ю. Ох! горе, горе на світі! І тут гаряче — і там боляче!

Становий важко зітхнув, а за ним дочки.

— Вам-то, тату, нічого! — промовила Люцина. — А нам же то, нам! Як люди подивляться на нас, на Зосю? Чи будуть потім пускати нас у свої салони, чи одкаснуться од нас, як од зачумлених?

На очах усіх дочок виступили сльози. Зося впала на плече Люцини і заридала. День заручин Зосиних з Лемішковським скінчився смутком і навіть слізьми.

Швидко збудували кімнату позад Леміщиної хати; швидко висохла вона на гарячому спасівчаному сонці. Гарненька, просторна, чепурно прибранна та весела, на помості, кімната стояла вікнами в садок. Під вікнами розстелялася зелена травиця. Поблизу стояли старі вишні. Через тиждень після посвячення оповістили в церкві про вінчання Якіма з Зосею.

Перед другою пречистою становий розіслав білети до знайомих, запрошуючи їх на весілля своєї найменшої дочки Зосі.

В неділю надвечір почали з'їжджатись гості на весілля.

В одчинені вікна станового заглядало сонце згасаючими червоними проміннями і освічувало рядок панянок у веселих білих і рожевих сукнях, що сиділи рядком попід стінами. Міські паничі й панки то сиділи, то стояли гуртом коло порога і в кутках. Всі мовчали і поглядали на двері до другої кімнати, де сестри й подруги вбирали Зосю до вінця. Коло стола з образами, хлібом і сіллю сидів старий Лемішка з жінкою. Між паняньськими сукнями й вінками, між фракками й сіртуками дуже видавався простий убір Лемішок: суконний синій жупан старого батька і шовкова хустка на голові та юбка його жінки, а ще більше од того, що вони тільки вдвох були в міщанській простій одежі. Молодий сидів між паничами в кутку і не зводив очей з дверей, звідкіль мав вилинути його янгол і покликати його до вінця. Всі мовчали і ждали, вряди-годи перемовляючись кількома слівцями.

Коли це обидві половинки дверей одчинились. Червоне проміння, що лежало на білих дверях, полягло через двері в другу кімнату, впало ніби золотим килимом під ноги молодої, обсіпало поділ білої сукні, білі черевички і подало одлиск на її лице, на білий вінок з троянд, на тонкий серпанок, що спадав з її ясных, золотих кучерів і окривав її білі плечі, тонкий стан, огортав сливе всю її постать до самого долу. Легенько вона сперлась на руку боярина. Лице її здавалось трохи втомленим; рум'янець виступав на щоках. Вії були спущені. Вся вона, легка, тонка, в тонкому, як пух, білому убранні, здавалась безтільним духом, котрий тихо линув на білих хмарах по повітрі під промінням сонця.

Зараз за молодою вийшли старші сестри. Розкіш їх рожевих суконь і білих вінків була не гірша од убрання молодої. Їх здоровий, повний вид, їх білі, пухкі, одслонені плечі притягували до себе очі своєю дуже вже матеріальною красою.

При виході молодої всі в одну мить піднялися з місця. Леміщика трохи не крикнула, як побачила Зосю в гарнім убранні молодої. Навіть в старого Лемішки серце трохи затремтіло і прихилилось до невістки. Гордовито зирнув він на людей, як його чорнобривий син приступив до

Зосі і разом з нею попрямував до покутя до образів. Малий, сухорлявий, лисий становий взяв у руки образ і перехрестив молодих католицьким хрестом. Потім поблагословила молодих якась родичка замість матері, котра материнувала на весіллі. Лемішка, роблячи своєю огрядною постаттю й зростом велику супротивність з дрібним становим, перехрестив молодих православним хрестом. Дійшла черга і до Леміщихи. Сміливо й голосно промовила вона крізь сльози прості народні приказки, і голосно рознеслося українське слово по хатах, скрививши сміхом не один польський рот. Молода і її сестри засоромились і чогось аж почервоніли од сорому. Деякі польки затулялись хусточками, деякі ляшки одхиляли голови й ховались поза спинами... Де ж пак! Леміщиха благословила молодих попросту, ніби проста українська молодиця!

Пізно вернулися з церкви, вже при світлі. Лакеї в білих рукавичках розносили чарки з шампанським, котре в наших повітових містах схоже більше на поганий квас або на якусь джумигу, бо його роблять жидки в себе в льохах. Всі привітали і поздоровляли молодих і станового. До чарок Лемішки й Леміщих??? з гостей не доторкувався жадний поляк з перевертнів, жадний дідич, окрім сестер молоді, котрі зробили ту церемонію з якимсь химерним та робленим поклоном...

Ще вся сім'я стояла й сиділа коло стола з образами, ще всі пили чай, як надворі загуркотіли колеса завальних екіпажів. На весілля з'їжджались сусідні дідичи, поляки-пани. Одчинилися двері. В світлицю вступив високий, тонкий пан, держачи під руку рудоволосу панію, убрану в багату сукню. На її руках, на шиї блищало золото. На грудях у пана теліпався золотий важкий ланцюжок. Усі розступились перед гістьми. Хазяїн побіг до їх назустріч. Пан і пані почали поздоровляти молодих і станового. Рудоброва пані очевидячки придивлялась до Якіма і милувалась гарним, здоровим його видом. Коли ненароком звернула вона увагу на старих Лемішок, котрі сиділи тутечки ж рядком... Пані так жажнулась, аж одскочила, аж скривилась, ніби вколосалась або опеклась... Міщанський жупан, просте убрання Леміщихи в тім салоні, куди вона приїхала на вечір, так її зачудували, ніби вона побачила тут між людьми ведмедів. Одначе те жахання її трохи засоромило. Вона стояла ні в сих ні в тих, поки не взяв її під руку чоловік і не повів до другої гостинної.

Приїхало ще кілька багатеньких панів. Прибув навіть якийсь польський «грабя», в котрому, мабуть, зосталось не більше двох кропельок старошляхетської крові, та й ті, певно, підроблені. Всі ті гості конфузились, метушились, примітивши Лемішок в жупанах, і мерщій втікали до гостинної, де їх вітали Люцина з Рузею і сама молода... Здавалось, ніби коло Лемішок стояла невидима постать з огняним мечем і страхала значну шляхту. Грабя, «десята вода на киселі», надув свої губи, сидів мовчки, не випускаючи з рук шапки і поглядаючи на двері. Гордовиті панії ледве перекидались словами з господарем і його дочками й все лестилась та хвалили молодого.

Музики заграли. Молоду попросили до танців. Зараз-таки вся ватага високодумної польської, з перевертнів, шляхти, що одрізнілась од усіх гостей, разом устала, зашелестіла дорогими шовковими сукнями і, маючи напереді тонкононогого графа, почала прощатись з хазяїном і дочками, просячи вибачення за себе. Всю провину вони склали на якийсь бал, куди вони були вже передніше буцімто запрохані. Гордо і черство попрощалось панство з молодими і посунуло в двері, залишивши по собі в гостинній пахощі дорогих парфумів на споминок про свої одвідини. Люцина, Рузя й Зося трохи не заплакали, трохи не попростягали слідком своїх благаючих рук. Вони бачили, що їх вже цурались більші й заможніші пани, і розуміли за вищо...

А в світлиці, де були всякі гості, не дуже шляхетні, розпочалися танці, безперестану, без утоми. Швидко Зося, а потім Люцина і Рузя забули про великопанство, закрутившись з молодими паничами в танцях. Леміщиха слідкувала очима за своїм сином, за невісткою, сиділа мовчки і тільки роздивлялась, як справляють у просвічених людей весілля. Ні одним словом, ні одним незвичайним вчинком вона не скомпромітувала себе в домі, де були заведені європейські звичаї.

Українська жінка, навіть сільська, має свою природжену вподобу, природжене розуміння делікатного обходіння з людьми і ніколи не поведе себе тривіально між панами. Леміщисі було байдужісінько, що цілий вечір ніхто до неї не промовив слова, не дивився на неї, не сів поруч з нею. Поруч з своїм старим вони просиділи цілий вечір осторонь і тільки роздивлялись на літаючі в танцях пари. Їх простий убір лежав на їх ніби печаттю Каїноюю, хоч ва весіллі було багато їм знайомих панків, урядників, синів деяких міських міщан, таких простих, як і Лемішка. Були навіть такі панки, котрі стояли вище за Лемішку тільки європейською одежею, трошки тільки письменні, ледве вмючі читати й писати. Але вони говорили московською або польською мовою і вже гнули кирпу, цурались своїх батьків, котрі не знали іншої мови, окрім своєї української: і вони вже соромились при людях сісти з ними поруч, розмовляти з ними попросту, піднімали їх на глум.

Гарно обставила Зося свою кімнату в домі своїх нових батьків! Здавалось, що Європа сіла в сусідах у Лемішок, притулилась до стародавньої їх хати! На всіх трьох вікнах своєї кімнати вона почіпляла завіси, плетені з тонких білих ниток. То був подарунок старших сестер. Ліжко було застелене червоним шовковим укривалом. Над ліжком висів килим фабрицької роботи, з квітками, багато ближчими до природи, ніж той килим, що висів над ліжком в Лемішки. Коло стола, застеленого червоною вовняною з китицями скатертею, стояло чимале крісло, з високою й широкою спинкою, оббите малиноюю матерією. На столі стояло дзеркало на точених ніжках, весільний подарунок Якимів. На вікнах стояли вазони. Під стіною лисніла політурою нова шафа... Хатина мала зовсім європейський вигляд...

Швидко європейський вплив показався на всьому побуті старосвітського дому. В світлиці в Лемішки стіл стояв вже не в кутку під образами, а опинився перед канапою. Передніше всі образи були стовпились в один кутку під стелю на покуті і в чотири ряди вкривали дві стіни, ближчі до покутя. Зося залишила в кутку зо три образи, а другі картини порозвішувала симетрично й гарненько по три, по чотири скрізь по стінах, на панський лад. За обідом почали з'являтися на столі деякі нові страви, печеня, пундики. Зося навіть вмовила стару Леміщиху надіти на голову чіпок з білими оборками, стуливши його як можна ближче до форми хустки.

Однак Зося у всьому була покірна в новій сім'ї, змовчувала, нічого не вимагала, годила старому свекрові і очевидячки силкувалась постерегти звичай й норони старих, призвичаїться до їх собі і не йти наперекір їм. Хазяйство Лемішок було без міри більше, ніж у станового, де Зося ще й звикла на все готове. Комори й хижки, льох — були тут багато повніші всякого добра; товару й птиці було багато більше! Зося нічого не тямала в хазяйстві і навіть просила свою свекруху вчити її й показувати, що до чого стосується. Однак Зося, краще од своєї свекрухи, вміла з простих припасів, що купами лежали в коморах, зготувати щось смачне й добре. Леміщиха на все місто хвалилась своєю невісткою.

Освоївшись, оговтавшись в новій господі, в новій сім'ї, Зося почала постерегати вдачу й норони своїх нових родичів. Вона бачила, що Леміщиха хвалиться нею перед гістьми, поважає її за панство, за красу, за розум й просвіту, навіть ладна їй служити й годити, як коханій жінці свого сина. Зося говорила з нею завжди по-польській.

Зате ж вона страх як боялася Лемішки! і не знала, з якого боку підступити до його. Насуплені брови, гострі, чорні очі, твердий погляд, товстий голос, — все те обсіпало її спину дрижаками. Розумна і кмітлива, цікаво назираючи над усім, Зося добре кмітила і зараз постерегла, що Лемішка її не любить, хоч і жалує її. Зося почала говорити з ним по-великоруській. Лемішка хотів і собі закидати по-московській, розмовляючи з нею, але замолв таку нісенітницю, що тільки сам махнув рукою, а в хаті усі зареготались. Од того часу він говорив до неї по-українській. Зося втратила надію мати вплив на такого «гайдамаку», як вона нишком в думці звала свого свекра, одникувала, навіть втікала од його, ледве висижувала з ним за обідом.

Зате ж у своїй кімнаті вона була всьому господиня. Пам'ятаючи слова свого тата про українців

письменних і вчених, помоскалених школою, вона щодня пересвідчувалась у їх правді, щораз більше постерегаючи вдачу свого чоловіка. Своїм гострим розумом вона швидко постерегла, що українець, вчений на чужому ґрунті, чужою мовою, не має жадного міцного ґрунту під своїми ногами і схиляється туди, куди повіє дужчий вітер. Свою любов, його любов до себе, вона вважала як велику силу. Одначе хотіла ще вивірити правду своєї думки.

Восени, пізнім вечором, тихо й привітно світилася нова кімната Лемішковських, з чистими стінами, чистим помостом, білими завісами і червоним ліжком. На столі стояв ще не прийнятий самовар. Чай пили молоді в своїй кімнаті. Старий Лемішка не любив чаю і казав своїй невістці, що чарка доброї горілки багато дужче гріє старого чоловіка, ніж ота нісенітниця, ота панська вигадка. Зося дуже була тому рада: вона б ніколи не напилась всмак чаю вкупі з свекром. В кімнаті було тепло. В кутку коло груби, на лежанці з зелених кахлів, сиділа Зося. На маленькому круглому столику коло неї стояло світло. Як той павук в павутинні, Зося сиділа в своєму нитяному плетінні, котре закривало її коліна і, ніби волок, висіло аж до долу. Вона виплітувала скатерть на стіл — на гостинець своїй свекрусі. Якімова кучерява голова спочивала на Зосиному коліні, на жмутах білої скатерті. Він одпочивав од канцелярської роботи і милувався білими руками жінки, котра швидко вертіла пальчиками, роблячи заіграшки легку роботу.

Розмовляючи з чоловіком, Зося перестала вертіти гачком і поклала білу руку на чорноволосу Якімову голову. Вона пильно придивлялась на його лице.

— Чого ти, Зося, дивишся на мене? — спитав він її. — Неначе ти мене бачиш вперше.

— Дивлюсь на тебе, бо право маю; дивлюсь на тебе, бо ти гарний!

— Поцілуй же мене, Зося!

— Чи любиш же ти мене, Якимцю? — вивіряла в його правди Зося. — Чи я більше подобаюсь тобі тоді, як я весела, чи тоді, як я спокійна? — вивіряла в його правди цікава жінка.

— Це ти сама добре знаєш! Нащо ж в мене питаєш? Люблю тебе веселою, як ти пустуєш, неначе мала дитина; люблю тебе, як ти пташкою літаєш в танцях, сама легенька, як пух, жвава, як білочка на зеленому дереві. А як сидиш непорушне, як дума схилить твою гарну головку, ти всю душу мою тягнеш до себе! Тоді мої очі цілий вік спочивали б на твоєму личкові. Чи перейдеш ти сад повагом, мов та пава, чи побіжиш по траві ягнятком, — мої очі все слідком за тобою ходять!

Зося осміхалась, дивлячись йому в вічі з невимовною любов'ю.

— За це я тебе поцілую, — промовила вона.

— Моя мила, моя кохана! Для тебе я ладен стати, чим тільки хочеш! Чини з мене, що твоя любов скаже! Бо я для тебе животію й дишу, працюю і на чин служу.

— Як ти мило промовляєш про своє кохання! — сказала вона. — Ще ж воно буде краще, як ти скажеш оце все по-польській.

Яким чинив її волю.

— А бач, я тебе слухаю! Бий мене, я й тоді нічого не скажу. Чом же не похилитись під таку білу руку!

Яким взяв її пухку руку і почав ляпати себе по щоці, спочатку стиха, а потім дужче й дужче, неначе пробував, чи довго витерпить-то він таку муку од її руки. Яким вдарив її рукою по своїй щоці так, що аж Зося закричала, вхопивши пальці другою рукою.

— Ну! скуби мене за чуб, — промовив Яким, загорнувши її руки в свої кучері.

Зося, жартуючи, таки добре цуприкувала за його патли...

Яким тільки осміхавсь. Все те одначе очевидячки бавило й тішило Зося.

— Я вже старий, Зося! навряд я вивчусь по-польській. А як будуть у нас дітки, то гляди, вивчи їх по-польській, а я по-московській! Добре?

— Ні! я краще вивчу їх тільки по-польській. Доволі й того, що їх школа вивчить по-московській...

Про українську мову само по собі не було й слова промовлено.

Сам Яким, незважаючи на свою «старість», як вія казав, вивчився по-польській і балакав з своєю жінкою завсігди по-польській. В їх закутку, в їх кімнаті запанувала вже Польща.

Настала зима. Минули різдвяні святки. Пішли дні за днями однакові, буденні. Зося, живучи на всьому готовому, рідко заглядала в пекарню і не показувала вже охоти до хазяйства. Вона все шила, або плела, або книжку читала, сидячи в своїй хатині. Луччі й багатіші панки, її знайомі, не приходили до неї в гості, цурались не так її, як старих простих Лемішок. Гості Лемішок були їй дуже не до вподоби. Прості міщани, знайомі Лемішки, навіть не приходили до його в гості, а до других вона виходила з своєї кімнати.

Зося задумувалась, сидячи за роботою.

— Що ви думаєте? — питала часто її Лемішиха. — Чого ви задумуєтесь? Може, вам у чому недогода або недостача? Може, вам чого треба? Може, в вас що болить?

— Ні, моя мамо кохана! Спасибі вам! Є що мені їсти й пити; я здорова й щаслива. То я так собі задумалась.

Мати розказала за це все синові.

Раз Лемішковський вернувся додому з канцелярії трохи раніше, як він звичайно вертався. В одчинені двері він вглядив Зося. Вона сиділа кінець стола, спершись на одну руку. Перед нею лежала розгорнута книжка. Друга рука лежала на книзі. На її молодім лиці лежала дума, а в очах стояли сльози.

Яким довго дивився на неї і прикмітив сльози. Всю його душу порушив жаль до самого дна. Йому здавалось, що батько чимсь обідив Зося, скривдив.

— Ти плачеш, Зося? — спитав її Яким, а в самого голос затрусивсь.

— Ні, Якимцю! то мені... так... собі...

Зося згорнула книжку і залилась слізьми.

Яким зблід й кинувся до неї. Йому чомусь здавалось, що він вже втрачає Зося навіки.

— Зося! моя мила, моя дорога! скажи ж мені всю правду: чого ти сумуєш та плачеш нишком та потай від мене? Може, тебе хто скривдив? може, тобі чого треба? Скажи, і я продам останню свою одягу, щоб тобі тільки догодити!

— Та то я так собі заплакала... Ти на службі, а я дома сама нудьгую. Мене чогось все бере нудьга, — з якої причини. я й сама гаразд тому невідома.

— Що ж маємо робити, моє серце! Не можна ж нам цілий день бути вкупі. Ти б пішла до сестер в гості або покликкала б їх до себе... Ти нудьгуєш отутечки сама. Нудна моя хата задля тебе. Ти ще молода, дуже молода!

Книжка, котру читала Зося, — то був том Пушкіна. Вона саме тоді прочитала «Євгенія Онегіна», прочитала на самоті, серед мертвої тиші, дуже штучне, геніальне обмалювання столичного життя, столичного балу. Блискучий салон, повний веселих гостей, гусари, паничі, пишні панії, ніжки на паркетовій, блискучій підлозі, весела мазурка — все те обмалювання генія встало, ніби живе, перед її очима і з'явилось ніби уявки саме тоді, як Лемішка лаяв надворі наймитів так голосно, що його товстий голос досягав аж до Зосиних вух. Зося прокинулась, ніби од сна, заколихана спокійним життям і гарячим коханням. Вся її легковажна вдача аж затрусилась, їй забажалося життя світського, гучного, салонного. Вона вперше заприкмітила, що одно кохання, найщиріше, найгарячіше, не вдовольнить її веселой вдачі. Вона побачила, що не зможе довше жити в самотині, хоч би з найлюбішим чоловіком, почувала серцем, що її душа не може оддатись одному почуванню, одній думі, і вона впала в смуток та тугу....

Настала весна. Сонце кинуло в вікна ясніший, гарячіший промінь. Річка в повіддя розлилася по луці. Лемішин млин стояв сливе під стріху в воді. Бруньки в саду на дереві понабрюкали, зазеленіла брость на грушах, а з грядок повитикались червоненькі шпичаки півонії та півників.

Жайворонок піднявся до неба, щебечучи, ніби дзвонячи. Почався час, коли з натурою оживає й прокидається думка й серце, коли разом з пташиними піснями голоснішає пісня дівоча, коли швидкий живчик природи швидше тріпоче людським серцем.

Зося все сиділа коло вікна, поглядала на той млин, що купався в воді, на синє небо, на зелененьку травицю, а невесела дума ще більше наполягала на її чоло, ніби наперекір веселій весні.

— Не сумуй-бо, не смуткуй, моя Зосю, бо й я зажурюся, — втішав її Яким. — Дам я тобі грошей. Піди в магазини, в крамниці, накупи собі матерій, стрічок, яких твоя душа бажає. А прийде літо, поїдемо в Київ, трохи світу побачимо та й завеземо й закинемо десь на шляхах твій смуток!

Зося зраділа, як мала дитина; кинулась на шию чоловікові і почала прохати, щоб він узяв «отпуск» і повіз її трохи по світу. Лемішиха обіцяла їй випрохати коней у свого старого, як тільки потеплішає надворі. Зося заспокоїлась і почала себе тішити думкою про Київ.

Почалися великодні святки. Зося побувала в гостях, а гості побували в неї. Вона трохи повеселішала і не раз марила з своїми сестрами про київські розкоші, сидячи з ними в садку Леміщиним. Стала весна у всій красі. Яким випросив одпуск, випросив у батька коней і поїхав з Зосею до Києва.

В великому місті Яким вперше постеріг щиру вдачу своєї жінки і запримітив, що слова його батька мали дещо правдиве. Вперше, серед веселого натовпу городян, він побачив, що Зося непридатна до самотнього, тихого життя, що її вдача лине туди, де багато людей, багато міського гуку, гармидеру, де музики вигравають, а паничі роєм в'ються коло панянок. Цілих чотири дні Зося не давала йому спокою, не давала йому присісти й одпочити, облітала з ним по всіх усюдах, тягала його по вулицях, магазинах, церквах, виводила по всіх київських горах, де тільки ворушився гуляючий гурт людей.

Царський київський сад стояв у весняній красі, пишно розкиданий по високих горах над Дніпром. Вода в Дніпрі після повіддя вже спала, і між рукавами й самовілками-течіями виступали зелені, плісковаті острівці, вкриті високою травою, квітками та лозами. Не можна було одірвати очей од чудового вигляду, що розкинувся внизу за Дніпром на кілька десятків верстов луками, луками, сосновими борами, оболонями і світлими покрученими самовілками. Між темними пущами було видко блискучі хрести і баньки сільських церков в прозорому опарі з води по течіях. По шосе, що оперезало поділля київських гір і вилося понад самим берегом, далеко до чудового мосту, снувалися люди і вози. Вранці і ввечері в саду грали музики. Доріжки кишіли убраними веселими гуртами. Краса Зосі була зразу примічена. Коло неї товпились та сновигали навкруги молоді паничі; на неї прямували біноклі. Зося почувала себе щасливою, вешталась по алеях, розглядаючи і не минаючи очима жадного гарного видатнішого дамського убору. Ввечері пускали фейерверки на одній долині в саду; співали московські цигани, гриміли музики. Зося загулювалась сливинь до світу. Втоmlений, ледве волочачи ноги, вів Яким свою жінку в гостиницю і роздумував про її легку, веселу вдачу, липку та чіпку до розривок, до гульні, до веселого гурту людей... А на другий день вона вже сама побігла по магазинах, розглядаючи і людей, і всякий крам жіночий. Яким з підбитими ногами ждав — не діждався своєї жінки.

— Якимцю, серце! Побудьмо в Києві ще хоч деньок! Чого нам хапатись додому!

— Не можна, Зосю! Грошей немає. Нам ледве стане додому вернутись. Коням нічого їсти.

— Щоб тих коней дідько забрав! — аж залаяла Зося.

Вернулись додому. Зося перестала журитись. Од ранку до вечора вона розказувала сестрам і приятелькам про Київ. Як найкращий письменник пером, вона обмальовувала словом і людей, і моди, і всякий крам, і театр, і гулянки... І тим жила, і тим годувала свою думку, тішила свою уяву. Сливе кожного дня виймала з скрині накуплені матерії, стрічки, черевички, примірювала, тулила

до лица, показувала всім гостям...

А тимчасом Яким, вернувшись додому, не вставав з ліжка цілий день, не ходив на службу...

— Чого ти лежиш? — питала жінка. — Чого ти валяєшся?

— Одпочиваю, — хіба ж не бачиш! В мене ноги після Києва, як одрубані.

Од того часу Яким почувив у собі велику потребу «одпочивати». Надія швидко дістати чин навела на його думку не дуже вже гаряче братись за діло, робити поволі, частіше одпочивати. Яким, проти українського звичаю, навіть почав по обіді спати.

— Нащо ти псуєш постіль кожного дня? — гомоніла Зося. — Дивись, як замазав моє червоне укривало своїми чоботищами! Вставай! Годі тобі качатись.

Зося зганяла його з ліжка; він примощувався на лежанці, Зося стягала його й звідтіть; Яким тікав у батькову кімнату або до пекарні, до клуні, на сіно.

— Якимцю! вставай, серце, гості прийшли. Іди-бо, йди, та поговори з ними хоч трохи! — будила його й там жінка.

— Які гості у вражого сина! — гомонів Яким сердито. — Скажи їм, нехай вони йдуть ік бісу. Ото нахаба! Ото причепа!

Не дає спокою та й годі!

— О, пхе! Хто тебе вивчив так погано лятись?

І Зося тягала його за руки, шарпала, смикала за одіжку, поки таки не розбуркувала і приводила до гостей.

Швидко Зося забула про Київ, перестала навіть згадувати й говорити про його.

Пишно нарядився Леміщин сад! Високо піднялася од землі зелена трава. Кущі цвітучих рож, півоній, лелій, півників завітчали грядки понад доріжками. Соловейки між вербами не давали Зосі вночі спати, лящали, аж садок розлягався. А Зося знов зажурилась й засмуткувала.

— Якимцю, серце! мене знов нудьга бере! — промовляла вона, сидючи коло вікна та поглядаючи в садок.

Яким лежав на ліжку.

— Вже знов! так швидко! — обізвався він з постелі. — Києва стало тобі трохи не довше, як на тиждень!

— Що то значиться раз побувати! От якби ми жили в Києві! то інша річ...

— Ти пішла б у садок погуляла. Дивись, як надворі пречудово.

— Я в твоєму садку всю траву витолочила, гуляючи! Хожу я по саду, — та не нахожуся!

Нудота мені!

— То послухай соловейків!

— Я б тим соловейкам голови поскручувала! Кричать, лящать, верещать, аж вуха болять.

— Оце, лихо мені з тобою та й годі! Це твої вереди? коверзування?

— Другі люди гуляють, їздять у гай, а ми крячкою сидимо дома. Поїдьмо й ми в гай на гулянку! Теперечки в гаю така благодать! Тепло, тихо, надворі година. Вставай лиш, чоловіче! Піди по місту та поскликай мені всю молодіж, всіх панянок, всіх паничів! Та не клич тих старих, тих цокотух. З їх нема жадної веселості. Потім підеш наймеш музики. Завтра по обіді виїдемо в ліс та погуляємо. Вставай-бо, вставай! Завтра ж неділя: не підеш в канцелярію.

— Як же я тобі поскликаю молодіж з усього міста? Хіба вилізу серед базару на віз, підійму шапку на палиці, як дід викликальник, та й буду скликати!

— І вигадує бог зна що! Підеш передніше за все до сестер, а потім до моїх приятельок, а там до своїх товаришів, хто молодший, бо я танцювати хочу! Вставай-бо, вставай! Годі тобі валятись.

Зося тягла його за обидві руки, потім за вухо. Яким опинався ліниво, як сонний кіт.

— Ой не встану, бо лінуюсь! А ти ще хочеш, щоб я оббігав усе місто! Ти мені плати й переплати, то я тобі не підую!

- Піди-бо, Якимцю! я тебе прошу! — примазувалась Зося.
— В мене ноги не конячі й не чортячі.
— Піди, серце! Я тебе поцілую. А підеш?
— Поцілуй, то вже піду.

Зося цмокнула його і тим підняла з постелі і випровадила по місту скликати молодіж на гулянку.

Стара свекруха, як певний заступник за Зося перед Лемішкою, обіцялась випрохати на завтра коней. Люцина й Рузя закликали музики і оповістили збиратись на другий день по обіді на Ходакову долину.

На другий день пишно зійшло сонце, ніби прислужилося Зосі. Земля стояла на дивній весняній красі, як дівчина в прикрасах на первій порі. Обіди в повітових містах бувають зарані, в одинадцятій або в дванадцятій годині. Молодіж вирядилась на гулянку опівдні. Після недавнього дощу на шляху не підіймалося і порошинки. При окопах на дорозі зеленіла свіжа трава; за окопами слалися зелені ниви, а на горах зелена діброва приманювала до себе холодком.

Весела й щаслива, Зося їхала з Якимом. За ними котилася повозка з Люциною й Рузею. Яким навіть почав пісню, а Зося потягала за ним, як уміла. Поперед їх одна повозка вже добігала до гаю й швидко сховалася за деревом, тільки паничівські картузи майнули здалеки.

Незабаром ліс прикрив зеленим гіллям Якіма й Зося. Очі Зосині блищали таким дитячим щастям; її біле лице од свіжого й чистого гайового повітря так світилось веселощами, так палало рум'янями, що Яким несамохіть задививсь на неї. Мов весела пташка, вона щось розказувала, щебетала, сміялась, жартувала безперестану, перекидала словами до сестер. В гаю щебетали пташки. По шляху, в коліях та в бакаях, видко було сліди дощової води. Зелений лист на дереві, пронизаний зверху промінням сонця, аж лиснів яснозеленим світлом. Коні бігли з гори на переярок, а з переярку на гору, доки Зося перша не побачила на долині паничів і малих хлопчиків, що грали вже в гилки, розсипавшись попід гаєм. — То була Ходакова долина.

Врочище це лежало серед гаю. Кругом його стояли шпилі, укриті густим деревом. Воно було дуже добрим місцем для гуляння. В лісі було багато паші для коней, а під однією горою блищала криниця з погожою водою. Вся долина була вкрита квітками, жовтими й білими, червоною смілкою, синіми дзвониками. З усіх боків широке гілля дерева приманювало одпочити в густій тіні. Там широколистий кленок простягнув гілки з листом, схожим на долоні з розчепіреними пальцями; там купи лип, обнявшись гіллям, мов рідні сестри, кидали на зелену траву темну тінь, а під високими гіллястими дубами притулилась тонка ліщина, посплітавши свої верхи з його гілляками.

Люцина і Зося пішли вибирати місце для гулянки і зостановились під зеленою ліщиною. Стара ліска, оплівшись гіллям, зробила ніби природній високий курінь. А поверх неї лапатий лист кленків та дубів кидав найтемнішу тінь і робив холодок. Паничі замостили гільцями один бік того куреня, забили чотири кілки перед куреня, а на їх прив'язали дві дошки. Люцина розіслала скатерку і на такому невисокому столі поставила самовар і усякий посуд. Барильця з водою стали замість стільців, і три сестри, як три гайові грації, сиділи в зеленому курені і вітали гостей.

Почала з'їжджатись молодіж, як бажала Зося: молоді урядники, канцеляристи, студенти, панни і молоді дами. Швидко курінь став повний одними паннами, а долина вкрилась паничами і цілими юрбами малих хлопців, що гуляли в гилки. Приїхало п'ять музик, міських жидків. Трохи пізніше притарабанились і старі батьки й матері, на великий смуток Зосі, котра ненавиділа старечу компанію. Приїхав суддя — товстий пан, потім сам Пшепшинський, доктор та казначей з жінкою і протопопшею. Кожну повозку стрічали музики гучним маршем. Зібрався чималий гурт людей, урядників, багатих, трохи цивілізованих міщан... Швидко запалало багаття, закипіли самовари. Музики вдарили веселий кадрили, аж одляски пішли далеко лісом. Паничі почали просити паннів

до танців, а панни опинались, соромились танцювати на зеленій траві. Паничі мусили самі почати танці. Одначе швидко взяла охота і паннів. Попереду пішла Люцина з Зосою, а за нею і другі. Старі сиділи під деревом, дивились на гуляючих, балакаючи про старовину, а хлопчики, як зайці, літали за м'ячем по долині. Швидко потім Люцина з Рузею в курені наливали чай, а в курені і під куренем сиділи на килимах паничі без картузів, з червоними щоками, панни свіжі, що аж пашіли після танців. Кругом не переставала весела розмова, сміх, жарти, було доволі й залицання. Старі прикидали слівце до жартів молодих. І нігде не було видко ні одного блідого, занідлого, мизерного лица. Повновиді панни, повні, рум'яні дамські лица були в повній гармонії з цупким дубовим та кленовим листом, з соковитими квітками та травою. А паничівські чорні брови та кучері, а ті опецкуваті хлопчики з загорілими щічками — все те підходило до темносинього неба, що крило долину, мов шовковим наметом.

Після чаю рушили й старі до гулянки. Дехто пробував силу в гилки, бив галкою опуку вище шпилів, вище дубів на горах. Товстий суддя попросив не тоншу за його протопопшу до кадрили. Паничі почали вже скакати в довгої лози, давши більше вольності гулянці, а потім стали з паннами грати в ката та в мишки, в хрещика, як от грають прості дівчата на майдані або коло цвинтаря. Гулянка приймала вигляд більше сільський, демократичний. Незабаром старі повитягали з возів поховані в сіні пляшки з ромом, з винами і почали тягти пунші... Веселий суддя затяг якийсь московський романс; до його пристала протопопша, а потім казначейша, — і гай оголосився мелодіями стародавньої московської пісні:

Звук унылый фортепьяна,
Выражай тоску мою...

Одначе «звук» виходив справді «унылый» (смутий). Всім хотілось пісні голоснішої, сміливішої. У всіх з'явилась охота співати. Музики догадалися, чого треба, і вдарили «Петруся». Двадцять дужих голосів підхопило пісню, і молоді груди покотили по ярах, по горах голосами, мов тими дзвонами, розливаючи між деревом попід небом мелодії рідних українських пісень. Всі голоси злились в один хор; дами пристали до других; навіть Люцина і Рузя, забувши на той час, що співається мужича пісня, підтягували в хорі гуртового співу. Пісня лилася за піснею. За «Петрусем» почали співати «Гриця», потім «Бурлаку», «Чоботи» й «Гречаники»... Вдача українця — це музичний струмент. Зачепи одну струну, обізветься друга й третя. Заграй на йому, торкни його, і він дзвенітиме й густиме довго, довго, доки замруть-затихнуть у йому гармонічні мелодії...

Сонце незвичайно красно сіло за горою при двадцятій чи тридцятій пісні. Шпиль послав свою довгу тінь через долину. Останнє проміння палало на горах, на високих дубах та липах. Вже діти потомились бігаючи, а наймити — носячи воду на самовари. Десь далеко в гаї ревли корови, вертаючись до міста. Вже сонце згасло в надворі почало сутеніти. Серед самого неба зайнялася перша зірочка. На килимі знайшлася десь закуска: печене поросся, індик, кільки курей. Паничі і панни, наспівавшись і натанцювавшись, кинулись до їжі.

Швидко потім на долині запалало велике багаття. Між двома шпилями, з-за темного зубчастого лісу, виглянув здоровий, повний, червоний, як жар, місяць. Всім було так гарно, так весело, що про господу ніхто не мав і гадки. Паничі попарувались з паннами і балакали тихенько. Суддя приставав до протопопші, котра одхилялась все за кущі. Хлопчики вже спали суспіль покотом на килимі, покриті одежею. А пунші пилися, а вино лилося. Паничі поштували паннів гостинцями, апельсинами, горіхами, конфетами. Музики грали й не переставали, і молодіж знов пішла в танці. Зося, гарна, мов весняна квітка, літала при місяцеві, як той легенький метелик.

— Грай козачка! — гукнув суддя на музик.

Музики вчесали козачка.

Повний, огрядний суддя, потягнувши за собою Якіма, пустився козачка, розстебнувши жилетку.

Яким, узявшись у боки, пішов у танець проти його. Всі панни, всі погоничі збіглись дивитись на їх. Невважаючи на свою тілистість й огрядність, суддя садив гопака так легенько, пускавсь навприсідки так штучно, ніби щирий сільський парубок, аж всі погоничі здивувались. Яким, гарний та рівний, приймав незвичайно штучні пози. Зося милувалась ним, слідком водила очима за його легкими скоками.

Червоний вогонь багаття освічував ту картину збоку, а місяць кидав ясний світ зверху. На долині було видно, як удень. Швидко до козачка поприставало багато паничів, та ніхто не зміг зрівнятись із суддею та з Якимом.

— Я потанцюю краще, як ви, пане! — обізвався наймит Лемішин, Тарас.

— А йди порівняємось! — гукнув суддя, — побачимо, чий батько дужчий!

Парубок, в одній білій сорочці, підперезаний червоним поясом, в брилі і в простих важких чоботях, пустився, як та птиця, по траві. В швидких рухах його ніг чоботища здавались легесенькими паничівськими чобітками, його широкі рукави здавались крилами, що носили його, кидали ним, мов кулею, на всі боки. Суддя виробляв дрібушки, — Тарас йшов ще дрібніше. Його ноги й руки тремтіли, як лист на дереві. Суддя пускавсь навприсідки, — Тарас розганявся і здалеки падав птицею йому просто під самі ноги й одскакував в одну мить на добрий козацький сажень. Суддя скинув з себе сіртук, потім і жилетку і все не переставав танцювати, однак знемігся і впав знесилений на траву. А Тарас літав сам і гукав до Якіма.

Яким виступив до його. Не раз і не два, ще хлопцями, вони вибивали на полі гопака та тропака. Тарас очевидячки зрадив, ставши в танцях з вартим себе танцюристою, свиснув, гукнув і ніби почув нову силу в ногах. То гнались вони наперемінки один за одним, то сміялись і глузували, дригаючи й махаючи ногами, то хапались за руки і перекручувались через голови, вивертались, то, зачепившись правими ногами, передками чобіт, летіли на лівих ногах, розмахуючи руками. Наймити підкидали сухого хмизу в багаття. Полум'я палало, і Тарас з Якимом, здавалося, плавали в червоних хвилях світа. Всі стояли навкруги і дивились, як на дивовижу. Місяць з неба щедро лив ясний світ на сугорби, на гаї й шпилі, котрі ніби дивились на танець наймита і на танець Якіма, доки вся громада не крикнула: «гарно! браво!» і не заплескала в долоні. Сам суддя почастував Тараса двома чарками горілки.

І знов почались пісні з музиками, тільки вже деякі голоси дуже хрипіли й різнили. Суддя з якимсь столоначальником духовного правління вили вже навіть вовчими голосами і, побравшись у боки, пританцювували до дам. Панни почали вже одхилитись набік. Столоначальник, з доброго дива, розігнався і плигнув через багаття; суддя полетів за ним. Яким скочив слідком за суддею, а там далі згодом почали плигати паничі. Всі реготались, а панни втікали і сідали на повозки з позапряганими кіньми. Пішла по руках остання чарка і остання пісня: «Час додому, час!» В останній раз вона розляглася луною по сонних горах. Наймити загасили багаття. Матері понесли й повели за руки сонних дітей до повозок. Увесь поїзд рушив у дорогу, а позаду зосталася тиха долина, залита мертвим світом місяця. Одні дуби, та липи, та ясний місяць тільки дивились на місце шумливої гулянки городян. Зося цілу дорогу згадувала про танці Якіма й Тараса і дивувалась, де набралось стільки жвавості, спритності в тому неповертайлові та непрворному Тарасові!..

— Чи надовго ж оце стане тобі, Зося, цієї гулянки? — опитав Яким жінки в жарти.

Та надаремно питав її чоловік. Зосі вже було не до гулянки. Лемішиха лагодила все до родива. Баба повитуха вже днювала й ночувала в Лемішок.